

УДК 343.851:343.6 (477) (045)

DOI <https://doi.org/10.32782/cuj-2023-4-2>**Джу́жа Олександр Миколайович**

доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу
організації наукової діяльності та
захисту прав інтелектуальної власності
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-1347-4937

Сюравчик Валерій Григорович

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник наукової лабораторії
з проблем превентивної діяльності та запобігання корупції
Навчально-наукового інституту № 3
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-6376-779X

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ФАКТОРІВ ВІКТИМІЗАЦІЇ ДІТЕЙ І ЗАПОБІГАННЯ ПСИХІЧНОМУ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ

У статті висвітлено деякі питання причин та умов віктимності та віктимізації дітей, зокрема вплив війни на сімейне виховання дітей, порушень емоційно-психологічного статусу батьків на формування особистості дітей. Зазначено мотиви, які можуть спонукати одного із членів сім'ї підштовхувати його до розвитку системи патологічних ролей у сім'ї, що призводить до віктимізації дітей. Проаналізовано залежність формування віктимності та віктимізації дітей через такі порушення внутрішньосімейних відносин, як симбіоз і депривація. Розкривається вплив соціальної та психологічної депривації в сімейному вихованні на формування дитини, а також заходи запобігання жертвам сімейного насильства за допомогою комплексної соціально-правової підтримки та соціальної роботи із сім'ями.

Висновки. Таким чином, усі форми, методи та техніки роботи фахівців щодо запобігання психічному домашньому насильству будуються так, щоб дати жертві насильства можливість зрозуміти, що ніхто не намагається примениувати значення її труднощів і проблем, але саме в них, цих труднощах та проблемах можна і потрібно шукати та знаходити засоби для покращення свого становища. Тим самим обстежуваного спонукать до пошуку власних ресурсів зміни, у яких постає як його минуле, так і майбутнє, як спогади, так і уяви, що допомагає шукати відповіді щодо проблеми в особистому досвіді.

Ключові слова: віктимність і віктимізація дітей, сімейне виховання, емоційно-психологічний статус, симбіоз, війна, соціальна та психологічна депривація.

Dzhuzha O. M., Siuravchik V. H. CHARACTERIZATION OF THE MAIN FACTORS OF CHILD VICTIMIZATION AND PREVENTION OF MENTAL DOMESTIC VIOLENCE

The article highlights some issues of the causes and conditions of child victimization and victimization, in particular, the influence of family upbringing of children, violations of the emotional and psychological status of parents on the formation of children's personality. Motives that can prompt one of the family members to push him to develop a system of pathological roles in the family, which leads to the victimization of children, are indicated. The dependence of the formation of victimhood and victimization of children due to such violations of intra-family

relations as symbiosis and deprivation was analyzed. The influence of social and psychological deprivation in family upbringing on the formation of a child is revealed, as well as measures to prevent victims of family violence with the help of complex socio-legal support and social work with families.

Conclusion. *Thus, all the forms, methods and techniques of the work of specialists in the prevention of mental domestic violence are built in such a way as to give the victim of violence the opportunity to understand that no one is trying to minimize the importance of his difficulties and problems, but it is in them that these difficulties and problems can and should be sought and find means to improve their situation. In this way, the examinee is encouraged to search for his own resources of change, in which both his past and future appear, both memories and imagination, helps to find answers to the problem in personal experience.*

Key words: *victimization and victimization of children; family upbringing; emotional and psychological status; symbiosis; social and psychological deprivation.*

У спеціальній, зокрема кримінологічній, літературі розглядається класифікація стилів сімейного виховання дітей, вказується, який тип батьківського відношення сприяє виникненню тієї чи іншої аномалії розвитку, у тому числі й віктимності [1, с. 305–306].

Віктимність і віктимізація дітей у межах сімейної структури найчастіше пов'язані з психічними особливостями батьків, які впливають на емоційне становлення дитини. До таких особливостей належать специфіка взаємодії батьків із дітьми, що ґрунтується на порушеннях емоційно-психологічного статусу батьків, а це:

- гіперопіка матері, заснована на переживанні, тривожності, почутті самотності, що веде до формування в дитини невпевненості у своїх силах, тривоги, неадекватної оцінки того, що відбувається;

- незадоволеність власним життям, нервові зриви, жорстке поводження, фізичне покарання, зауваження та крики, що компенсують нервову напругу батьків;

- психопатологія батьків, що призводить до спотворення міжособистісних відносин, жорсткого психічного, а найчастіше і фізичного поводження з дітьми [2, с. 96–97];

- особистісні особливості матерів (депресія, низька самооцінка, жертвовність, нарцисизм, імпульсивність), що через механізм ідентифікації призводять до формування характерного стилю особистісного реагування дитини;

- емоційні порушення організації сім'ї, недостатня емоційна чуйність, тривожність у відносинах, метушня в сімейному укладі;

- низький соціально-економічний статус сім'ї, життєва невлаштованість, економічна

нестабільність, що призводить до віктимізації у сім'ї, а в підлітковому віці – до додаткової віктимізації у рамках підліткової субкультури;

- неповна сім'я, відсутність необхідної соціальної підтримки, що призводить до невротизації та соціальної ізоляції матері, яка проєктує свої почуття на дітей у вигляді жорсткого поводження з ними [3, с. 197–198];

- надзвичайно молодий вік батьків, що супроводжується фінансовими труднощами, низьким рівнем освіти та неадекватними знаннями про дитину, що призводить до ігнорування потреб дитини, її відчуження, до віктимізації;

- особливості стилю сімейного виховання, що формують віктимну особистість;

- розбіжність цінностей сім'ї, абстрактність поняття моралі;

- конфлікти в сім'ї, у тому числі і подружні складнощі, що збільшують ризик інцестуальних відносин [4, с. 1051–1052];

- алкоголізація, наркотизація одного або обох батьків, що призводить до формування залежних відносин, занедбаності дітей, схильності до брутальних відносин [5, с. 97–98];

- залежність між фізичним насильством, інцестуальними випадками алкоголізації та наркотизації сім'ї.

У контексті проблеми формування віктимності має значення вивчення так званих патологічних ролей у сім'ї, тобто міжособистісних ролей, які в силу своєї структури та змісту надають психотравмуючий вплив на її членів. Такі ролі «сімейного цапа-відбувайла», «кумира сім'ї», «хворого» тощо.

Мотиви, які можуть спонукати одного із членів сім'ї підштовхувати його до розвитку системи патологічних ролей, різноманітні.

Це, з одного боку, маскуванню певних особистісних недоліків – прагнення зберегти та захистити всупереч цим недолікам позитивну особистісну самооцінку.

Інший мотив – прагнення задовольнити якісь потреби, якщо це за звичайних умов суперечить моральним уявленням індивіда та всієї сім'ї. Патологічні ролі можуть виникати на основі механізму проєкції як несвідоме наділення іншої людини притаманними цій особі особливостями, рисами та властивостями. Такий вид патологічних ролей часто спостерігається в клініці алкоголізму та наркоманії, і це ролі «рятівника» та «врятованого».

Таким чином, у сім'ї в разі порушення внутрішньосімейних відносин створюється несприятливий фон для емоційного розвитку дитини, і це в кінцевому підсумку може бути джерелом формування генералізованої незадоволеності, тобто сім'я є одним з основних факторів розвитку передумов формування психології жертви.

Найбільшу небезпеку з погляду формування віктимності в підлітків становлять сім'ї, у яких за зовнішнім добробутом ховаються порушення сімейної взаємодії, часто не усвідомлювані її членами. Для таких сімей характерні:

- підвищене емоційне, раниме і болюче ставлення підлітків до своїх батьків та їх проблем. При цьому, якщо в сім'ї домінує сувората або грізний батько, то ситуація набуває найбільшої гостроти;

- використання дитини як тиск і маніпуляції подружжя один одним;

- непослідовність у відносинах із дитиною: від максимального прийняття до максимального заперечення;

- незалучення членів сім'ї в життя та справи один одного;

- директивний стиль відносин та емоційне заперечення;

- сплутані відносини й розмиті кордони між поколіннями, коли прабатьки активно втручаються в життя сім'ї, продовжуючи наставляти та виховувати вже дорослих дітей, причому стосовно онуків найчастіше виявляється потурання;

- використання прямих провокацій у поведінці з дитиною;

- занижена оцінка досягнень дитини або негативне ставлення до всіх її дій та вчинків;

- сексуальне насильство;

- схильність до алкоголізму або зловживання кимось із членів сім'ї алкоголем (наркотиками);

- відсутність у найближчому оточенні дитини авторитетного дорослого.

З погляду формування віктимності основними порушеннями внутрішньосімейних відносин вважаються симбіоз і депривація.

Депривація (англ. deprivation) – це психічний стан, коли суб'єкт не має змоги задовольнити деякі свої основні (життєві) психічні потреби достатньою мірою впродовж тривалого часу. Тобто йдеться про втрату чогось такого, що необхідно індивіду для задоволення певних важливих потреб. Це призводить до різних моральних і психологічних відхилень у поведінці та діяльності [6].

У дитинстві проблеми психосоціального розвитку мають більш прямий зв'язок із навколишнім середовищем, ніж в інші вікові періоди. Багато хто, ставши дорослим, має різні відхилення, які впливають на їхню поведінку. Ці тенденції поведінки мають здатність ставати хронічними і часто перетворюються на розлади особи. Довготривалі спостереження вчених засвідчили, що люди з відхиленнями в поведінці зазнають серйозних труднощів у різних життєвих ситуаціях. Ці соціальні ситуації впливають на виникнення соціальної депривації. До таких життєвих ситуацій можна зарахувати:

- припинення з різних причин уже створеного зв'язку між суб'єктом і його соціальним середовищем;

- недостатнє отримання соціальних, почуттєвих, сенсорних стимулів, коли суб'єкт розвивався і жив в умовах соціальної ізоляції.

Схожа ізоляція стосується практично всіх соціальних ситуацій, наприклад: дитину віддають до дитячого садка; зміна персоналу; народження молодших членів сім'ї; перехід суб'єкта з одного закладу до іншого; розлучення батьків; смерть хоча б одного з батьків; призов на службу в армію; вплив на суб'єкта

або його сім'ю економічних, соціокультурних і соціальних чинників. Не випадково сім'ї з низьким економічним або культурним рівнем, асоціальні сім'ї, соціально дискриміновані сім'ї, сім'ї так званих привілейованих осіб, сім'ї переселенців, членство в сектах тощо, природні катастрофи, повені, землетруси, суспільні події, війна, державні катаклізми, евакуація, аномальні травмуючі позиції, на яких були дорослі під час розвитку й виховання дитини, перебування особистості в середовищі людей, які розмовляють іншою мовою, неприйняття групою особистості з якихось причин, тривале перебування в камерах одинокого ув'язнення, фізичні вади (товстий, довгий, низький) тощо.

На розвиток соціальної депривації значною мірою впливає соціально-психологічний стан суспільства, рівень його розвитку та процес соціалізації конкретної особи.

Соціальна депривація – це специфічні відхилення від реальних соціальних норм поведінки і спілкування, які утворилися на основі відсутності певних умов соціалізації та можливостей всебічно засвоювати соціокультурні суспільні цінності. Дослідження свідчать про різний вплив соціальної депривації на поведінку й діяльність людини [6].

У симбіотичних сім'ях практично немає особистих кордонів між членами сім'ї. Проблема тут у відсутності свідомого особистого вибору для цього індивіда та значної кількості зовнішніх очікувань, тому що такі обмеження заважають розкриттю справжнього «Я».

Члени сім'ї «вибудовують гарний фасад», за яким часто ховається нерозуміння і хаос, що існує в «будинку» (у сім'ї). Ця форма синдрому «щасливої сім'ї» утримується лише завдяки так званій загальній угоді «не виносити сміття з хати». У масштабах суспільства подібні сім'ї найчастіше сприймаються як стабільні.

Інша форма «синдрому щасливої сім'ї» – життя в ілюзорному світі.

Наступний підхід, що пояснює формування підвищеної віктимності, що може розглядатися в межах сімейної теорії, – це теорія впливу пережитого в дитинстві насильства.

Більшість психологів і кримінологів зазначили, що результатами пережитого в дитин-

стві сексуального насильства, так званими відставленими ефектами травми, є порушення «Я-кондиції», почуття провини, депресія, труднощі в міжособистісних відносинах і сексуальні дисфункції [7].

Пережите в дитячому віці насильство специфічним чином пов'язане з формуванням прикордонної особистісної структури. Прикордонна особистісна структура – це стійка конфігурація інтрапсихічної організації «Я-відносин», що склалася в патогенних сімейних умовах, зі значущими іншими, в основі якої лежать тотальна психологічна залежність і недиференційованість [8, с. 182].

Таким чином, очевидно, що феномени психологічного насильства, до яких на цей час належать неадекватні батьківські настанови, емоційна депривація та симбіоз, приниження та погрози, словом усе, що руйнує відносини прихильності, або, наприклад, насильно їх фіксують, відіграють анітрохи не менш важливу роль у етіології особистісних розладів та у формуванні віктимності.

Емоційна депривація та емоційний симбіоз не лише виявляють виключно несприятливий вплив на формування образу «Я» та карму світу дитини, а й створюють психологічний баланс, особливу «перцептивну готовність» для інших форм вторгнення, зокрема, фізичного та сексуального характеру.

Незадоволений емоційний голод разом із віктимною особистісною орієнтацією провокує нерозбірливість, психологізацію «всеїдності» у контактах і робить поведінку потенційної жертви провокуючою.

Основні типи спотвореного батьківського відношення – депривація та симбіоз – розглядаються нині як психологічне насильство. Саме вони лягають в основу формування віктимної особистісної орієнтації, яка змушує її власника все життя викликати на себе інші ситуації насильства.

Таким чином, у людей були виявлені єдині системоутворювальні особливості самосвідомості, серед яких:

– низький ступінь внутрішньої цілісності образу «Я» з високою вразливістю і слабкістю меж тілесного образу;

- спеціальні спотворення тілесного «пласта» самосвідомості, специфічно пов'язані з пережитим насильством;

- стратегічно особистісного захисту, що спираються переважно на примітивні захисні механізми, серед яких переважають заперечення, знецінення, що пов'язано з емоційно-дефіцитарним дитячим досвідом.

Будь-яка ситуація насильства навряд чи є випадковою для жертви. Найімовірніше, що вона виявляється підготовленою всією попередньою історією життя дитини і насамперед історією її дитячо-батьківських відносин. Тим більше, що жодна форма насильства не ізольована від тих видів психологічної шкоди, якої завдає патогенне батьківське втручання.

Таким чином, дитяче сімейне насильство є більш складною та багатогранною проблемою, ніж соціальне насильство. Психологу-консультанту доводиться працювати не лише з фактами самого насильства, а й із «вторинними» складовими: почуттями, реальною соціальною та економічною ситуацією. Саме тому допомога жертвам сімейного насильства має бути комплексною, нерідко з підключенням соціально-правової підтримки та соціальної роботи.

Тут, залежно від конкретної мети, виділяють три види консультування:

- 1) інформаційне чи орієнтуюче;
- 2) особистісно-підтримувальне;
- 3) особистісно-змінювальне.

Інформаційне або орієнтуюче консультування спрямоване на надання потрібної психологічної інформації на запит зацікавленого органу, групи осіб, індивіда, а також надання допомоги у виборі шляхів і засобів подолання сімейного насильства.

Мета особистісного підтримувального консультування – допомога у стабілізації особи та зміцнення її захисту.

Особистісно-змінне консультування є найскладнішим етапом і спрямоване на гармонізацію особи через опрацювання й усвідомлення безлічі внутрішніх конфліктів.

Психологічний контакт є результатом спільної з досліджуваною ситуацією клієнтів постановки мети та завдань консультування, а також дій, необхідних для вирішення сімей-

них та внутрішньоособистісних проблем.

Центральне питання, яке обговорюється, – питання ухвалення зацікавленою стороною відповідальності за зміну сімейної ситуації. Хороший контакт і довіра до фахівців допоможуть зміцнити намір активно та послідовно вирішувати проблеми.

Крім психологічного аспекту, до домовленості включаються такі організаційні питання, як тривалість і періодичність зустрічей, а також права й обов'язки сторін.

Основні вимоги до психологічного контакту передбачають взаємну згоду за всіма пунктами, легальність (відсутність порушення закону та відповідних розпоряджень). Предметом обговореного є психологічні зміни. Наприклад, зміни до себе, іншої людини, позбавлення від болючих внутрішніх переживань, пошук і визначення сенсу життя. Договірні зобов'язання власними силами є методикою розвитку впевненості в собі з урахуванням реалістичності та розвитку особистої відповідальності.

На підставі результатів проведених досліджень можна визначити певну ієрархічну модель факторів, що обумовлюють конфліктність сімей, серед яких:

- погіршення і нестабільність соціально-економічного життя в період війни (що зумовлює суперечності між природним бажанням мати дитину і її майбутнім);
- скорочення кількості робочих місць у виробництві та пов'язане із цим безробіття;
- поширення алкоголізму та наркотизму у сфері сімейно-побутових відносин;
- деструктивний вплив деяких засобів масової інформації, насамперед телебачення, пропаганда насильства та жорстокості;
- укорінення в суспільній свідомості цільової установки на індивідуальне виживання, відсутність соціальних цінностей, ідеалів, певний ідеологічний вакуум у суспільстві та криза моралі;
- поширення неформальних (офіційно незареєстрованих) шлюбів, а отже, менший рівень солідарності сім'ї, збільшення кількості розлучень і частки неповних сімей;
- слабка дієвість системи матеріальної допомоги сім'ям, які її потребують, суттєва матеріальна залежність жінок від чоловіків.

До цієї групи чинників можна віднести недоліки роботи державних органів, які зобов'язані здійснювати профілактичний вплив стосовно дисгармонійних сімей.

Останніми роками процедура психолого-віктимологічної програми дедалі частіше використовується як окремий значний етап роботи [9, с. 139–140].

Після відпрацювання психологічної програми в консультуванні слідує етап роботи з проблемою. З досягненням поставлених завдань здійснюється перехід до заключного етапу. Після завершення консультування підбиваються підсумки, промовляються досягнення, обговорюються цілі. Грамотна допомога фахівців допомагає конструктивно

переживати те, що сталося, і перетворитися з «жертви насильства» на «людину, яка пережила насильство».

Отже, усі форми, методи та техніки роботи фахівців будуються так, щоб дати жертві насильства можливість зрозуміти, що ніхто не намагається применшувати значення її труднощів і проблем, але саме в них, цих труднощах та проблемах можна і потрібно шукати та знаходити засоби для покращення свого становища. Тим самим обстежуваного спонукають до пошуку власних ресурсів зміни, у яких постає як його минуле, так і майбутнє, як спогади, так і уяви, що допомагає шукати відповіді щодо проблеми в особистому досвіді.

Література

1. Кримінологічна віктимологія : навчальний посібник / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. проф. О. М. Джужи. Київ : Атіка, 2006. 416 с.
2. Джужа А. О. Віктимологічне значення психопрофілактичної роботи. *Юрид. часопис Нац. акад. внутр. справ*. 2015. № 1 (9). С. 96–103.
3. Віктимологія : навчальний посібник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін. ; за ред. В. В. Голіни і Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2017. 308 с.
4. Цимбал Ю. Ю. Психологічні детермінанти формування «комплексу жертви». *Форум права*. 2012. № 1. С. 1050–1055.
5. Корнякова Т. В., Соколенко О. Л., Юзіков Г. С. Віктимологічне моделювання у системі заходів забезпечення кримінологічної безпеки суспільства : монографія. Дніпропетровськ : Ліра, 2016. 219 с.
6. Депривація. Вікіпедія. Електронний ресурс. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Депривація>.
7. Jehu D. Beyond sexual abuse: therapy with women who were victims in chide-hood, 1988, Chi Chester, Wiley.
8. Varela, J. Psychological solutions problems: An introduction to social technology. New York: Academic Press. 1996. Vol. 5. № 2. P. 182.
9. Кримінологія : підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. В. В. Чернея, О. М. Джужи. Київ : ФОП Маслаков, 2020. 612 с.

References

1. Kryminolohichna viktymolohiia (2006). [Criminological victimology]: navchalnyi posibnyk / Ye.M. Moiseiev, O.M. Dzhuzha, V.V. Vasylevych ta in.; za zah. red. prof. O.M. Dzhuzhy. Kyiv: Atika. 416 s. [in Ukrainian].
2. Dzhuzha, A.O. (2015). Viktymolohichne znachennia psikhoprofilaktychnoi roboty [Victimological significance of psychoprophylactic work]. *Yuryd. chasopys Nats. akad. vnutr. sprav*. 1 (9). S. 96–103 [in Ukrainian].
3. Viktymolohiia (2017). [Victimology]: navchalnyi posibnyk / V.V. Holina, B.M. Holovkin, M.Yu. Valuiska ta in.; za red. V.V. Holiny i B.M. Holovkina. Kharkiv: Pravo. 308 s.[in Ukrainian].
4. Tsybal, Yu.Yu. (2012). Psykholohichni determinanty formuvannia «kompleksu zhertvy» [Psychological determinants of the formation of the "victim complex"]. *Forum prava*. 1. S. 1050–1055 [in Ukrainian].
5. Korniakova, T.V., Sokolenko, O.L., & Yuzikov, H.S. (2016). *Viktymolohichne modeliuvannia u systemi zakhodiv zabezpechennia kryminolohichnoi bezpeky suspilstva* [Victimological modeling in the system of measures to ensure criminological security of societ]. Dnipropetrovsk: Lira. 219 s. [in Ukrainian].
6. Depryvatsiia [Deprivation]. Vikipediia. Elektronnyi resurs. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Depryvatsiia> [in Ukrainian].
7. Jehu, D. (1988). Beyond sexual abuse: therapy with women who were victims in chide-hood, Chi Chester, Wiley.

8. Varela, J. (1996). Psychological solutions problems: An introduction to social technology. New York: *Academic Press*. Vol. 5. № 2. P. 182.

9. Kryminolohiia (2020). [Criminology]. O.M. Dzhuzha, V.V. Vasylevych, V.V. Cherniei, S.S. Cherniavskyi ta in.; za zah. red. V.V. Chernieia, O.M. Dzhuzhy. Kyiv: FOP Maslakov. 612 s. [in Ukrainian].